

Az osztják magánhangzó-váltakozások koráról és keletkezéséről

(Előzetes közlemény)

0. Az „Obi-ugor alaktani kérdések és hangtörténeti tanulságaik” c. dolgozatomban (NyK 75: 365—73) az igei paradigmában jelentkező ősosztják $*o \sim *ā$ és a neki megfelelő ősvogul $*ā \sim *ǎ$ magánhangzó-váltakozás előfordulásának feltételeit vizsgáltam meg. Arra az eredményre jutottam, hogy ez az igei magánhangzó-váltakozás obi-ugor kori örökség a vogulban és az osztjákban, maga a váltakozás pedig a második szótagi vokalizmus függvénye. Az ősvog. $*ā \sim *ǎ$, ősosztj. $*o \sim *ā$ váltakozás ősobi-ugor előzményének feltétele: csak a tematikus igékben volt váltakozás, a tematikus $*a$ magánhangzó előtt az első szótagban mindig a rövid magánhangzó szerepelt, míg a tematikus magánhangzó hiánya esetén (tehát a mássalhangzóra végződő tőalternánsban) a hosszú. Már akkor megemlítettem, hogy ismereteim szerint nincs egyéb olyan vogul-osztják magánhangzó-váltakozás, amely a fentihez hasonlóan valamilyen ősobi-ugor váltakozás folytatója lenne. Ezen állításom kifejtését és bebizonyítását akkor egy újabb dolgozat témájaként jelöltem meg. Ezen ígéretemet — legalábbis részben — most szeretném beváltani: arra a kérdésre kívánok feleletet adni, hogy mikor és milyen körülmények között jöttek létre a keleti osztják nyelvjárásokra jellemző paradigmatis magánhangzó-váltakozások, valamint a f ő l e g a keleti nyelvjárásokban gyakori, szóképzésben jelentkező magánhangzó-váltakozások.

1. Az ősvogul és ősosztják rekonstrukciókat illetően WOLFGANG STEINITZ monográfiáira (Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin, 1955, Geschichte des ostjakischen Vokalismus. Berlin, 1950 = WogVok., ill. OstjVok.) támaszkodom, hiszen ezek e nyelvek hangtörténetének egyetlen és biztos forrásai (legfeljebb a vogul vokalizmus szorul módosításra, de éppen emiatt kell most arról lemondanom, hogy az ősvogul paradigmatis magánhangzó-váltakozások kialakulásával is foglalkozzam). STEINITZ az obi-ugor vokalizmus történetére vonatkozó kutatásaiból két olyan cikket is publikált, amelyek az ősvogul hosszú és az ősosztják hosszú magánhangzók¹ egymás közti megfeleléseivel és ősobi-ugor előzményeikkel foglalkoznak (Einige Kapitel aus der ob-ugrischen Vokalgeschichte. Forschen und Wirken 3 [1960]: 335—47, Zur Geschichte des ob-ugrischen Vokalismus. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung 17 [1964]: 637—42 = FW 3, ill. ZPh. 17). A hosszú magánhangzók kivétel nélkül részt vesznek a váltakozá-

¹ Az osztj. a, i stb. magánhangzókat hosszúaknak, az $ā, ō$ stb. magánhangzókat pedig rövideknek nevezem STEINITZ „teljes magánhangzó”, „redukált magánhangzó” terminusaival ellentétben. Ennek indokolását l. DÉCSY: UAJb 32:170, 171—2, FUTAKY: UAJb. 39:144, 145, 146, vö. továbbá STEINITZ: FW 3:337.

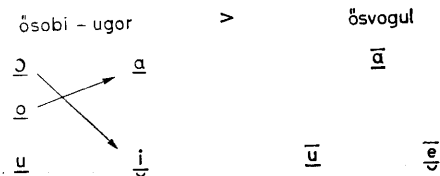
sokban mindkét nyelvben, éppen ezért tanulságos lehet az őszosztják magánhangzó-váltakozások vizsgálatát célul kitűző dolgozatot STEINITZ azon munkáira vetett pillantással kezdeni, amelyekben az eltérő ősvogul és őszosztják megfeleléseket obi-ugor magánhangzó-váltakozással, ill. az alap- vagy váltóhangnak az egyik vagy másik nyelvben valamilyen grammatikai szóalakváltozatban történt megszilárdulásával magyarázza.

1.1. STEINITZ a finnugor nyelvek (többek között a vogul és az osztják) közti magánhangzó-megfeleléseket zömmel az általa, főleg a (keleti és ős-) osztják alapján feltett magánhangzó-váltakozásokkal igyekezett megvilágítani a *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus* (1. Auflage Stockholm, 1944, 2. Auflage Berlin, 1964) c. művében. Az obi-ugor vokalizmus kérdéseivel foglalkozó, említett két tanulmányában eltérő magánhangzó-képviselő esetén kizárólagos elvként alkalmazza a váltakozásokkal való magyarázatot. Egyetlen esetben látszik ettől eltérni: ősvog. * $\bar{e}$ ~ őszosztj. * $\bar{o}$ (FgrVok. 81, FW 3: 345) esetében ugyanis az ősoobi-ugor * $\bar{o}$ (korai) ősvogul delabializációjával² számol (szükségesnek látom megjegyezni, hogy STEINITZ azért volt kénytelen itt az evolúciót a revolútív magánhangzó-váltakozással szemben előnyben részesíteni, mert az osztják nem ismer $\bar{o} \sim \bar{i}$ váltakozást; hasonló a vogulban sem volt). Ha az ősvogul felső nyelvállású magánhangzónak az őszosztjában alsó nyelvállású felel meg, STEINITZ rögtön a keleti osztják imperatívusi vagy perfectumi, ill. a birtokos személyjeles alakokat hívja segítségül (a keleti osztj. $a \sim \bar{i}$, $a \sim u$, $\bar{o} \sim u$ stb. paradigmatis magánhangzó-váltakozás szinte kizárólagos fonetikai feltétele, hogy az első szótag magánhangzója (történetileg) alsó nyelvállású hosszú magánhangzó legyen, de vö. még STEINITZ, *OstjVok.* 38–9), például: vog. T *jönt-*, Szo. *jünt-* 'nähen' ~ osztj. VK Trj. J *junt-* (Perfectstamm) ~ VK *jant-*, Trj. J *jánt-* ua. (FW 3, 339), vog. AK Szo. *nät-* 'schwimmen' ~ osztj. V *njwnt-*, Trj. J *njpt-* (Imperativstamm) ~ V *nawnt-*, Trj. J *nápt-* ua. (FW 3: 344) stb. STEINITZ nem adott feleletet az olyan kérdésekre, mint:

1. hogyan keletkezett az u , ill. az $\bar{i}$ mellé váltóhangként az őszosztjában az a (bár STEINITZ az ilyen eseteket valószínűleg úgy tekintette, hogy fgr. * $a \sim *u$, * $a \sim *i$ váltakozással kell számolni, s a vogulban a váltóhang megszilárdult, míg az alapvokális nyomtalanul eltűnt);

2. az egyik igében miért a perfectumi tő, a másikban miért az imperatívusi tő őrzi az eredeti, obi-ugor magánhangzót, mikor mindkét igében $a \sim u \sim$

² Aligha tévedek, ha az állítólagos ősoobi-ugor * $\bar{o} >$ ősvog. * $\bar{e}$ változást a veláris magánhangzók rendszerének és a rendszerben bekövetkezett változásoknak az ismeretében valószínűtlennek minősítem:

Véleményem szerint az * $\bar{o}$ delabializációja csak * a -t eredményezhetett volna (az már persze más kérdés, hogy ezután * $a >$ * $\bar{i}$ zártabbá válás elvben lehetséges lett volna, de ez a (korai) ősvogult illetően ki van zárva: obi-ugor * a , * $\bar{o}$ ($>$ * a) nem $>$ ősvog. ** $\bar{e}$!).

~ *i* váltakozás van, pl. Trj. *jânt-* ~ *juntəm* (perf) ~ *jinte* (imp) KT 175), továbbá Trj. *wât-* 'fischen' ~ *wutəm* (perf) ~ *wjta* (imp) (KT 261–2) stb.;

3. a vog. T *něl*, AK Szo. *nāl* 'Pfeil' (KANNISTO, WV 98) ~ osztj. V *nal* ua. ~ *nuləm* 'mein Pf.', Trj. J *nāΔ*, ~ *nuləm*, DN *not*, Kaz. *nΔ*, O *nal* (KT 644–5, PD 1504), vog. T *sām*, AK Szo. *sām*, P *sēm* 'Schuppe' (JSFOu. 30/8: 25, WogVok. 188, MSFOu. 134:66, DEWO mscr.) ~ osztj. VVj. *sam* ua., Trj. J *sām* ~ Trj. *suməΔ*, J *suməm*, DN *som*, Kaz. *som*, O *sam* (KT 854–5, PD 2228), vog. T *šāt*, AK Szo. *sāt*, P *šēt* 'hundert' (WV 97) ~ osztj. VVj. *sat* ua., Trj. J *sāt* ~ J *sutəm*, DN *sot*, Kaz. *sot*, O *sat* (KT 884, PD 2243), vog. TJ *tān*, AK Szo. *tān*, P *tēn* 'Ader, Sehne' ~ osztj. V *lan* ua., Vj. *jan*, Trj. J *ān* ~ *lunəm*, Ko. *ton*, Kaz. *Δn*, O *lan* (KT 1075, PD 2596) típusú megfelelésekben vajon melyik hang tükrözi közvetlenül az obi-ugor kori állapotot: az ősvog. *ē vagy talán az ősosztj. *a, vagy esetleg a keleti osztj. *u*? (Ezekkel kapcsolatban vö. FgrVok. 33, 37, továbbá ZPh. 17: 639).

1.2. Ezeknek a kérdéseknek a válasz nélkül hagyása, valamint még néhány hasonló probléma tisztázatlansága arra készíti az obi-ugor nyelvek magánhangzó-megfeleléseivel foglalkozó kutatót, hogy megkísérelje a magánhangzó-váltakozásokban oly gazdag keleti osztják nyelvjárások e sajátos morfológiai jelenségének történeti okait kideríteni, STEINITZnek e váltakozások korára vonatkozó nézetét revideálni. Az alábbiakban tehát azt fogom megvizsgálni, hogy az alsó és felső nyelvállású hosszú magánhangzók egymás közti váltakozása a szóképzésben és a paradigmában mikor és milyen körülmények között alakult ki.

1.3. Minthogy az (ős)osztják magánhangzó-váltakozások közül csak az *o ~ *ā-nak van megfelelője a vogulban (erről a váltakozásról és az ugyan ezen típusú *e* ~ *ě*-ről és *ō* ~ *ě*-ről a továbbiakban nem szólok),³ a többi rokon nyelvben pedig nem találunk az osztjákéhoz hasonló váltakozásokat, aligha lehet kétséges, hogy a STEINITZ által felsorolt ősosztják magánhangzó-váltakozások (OstjVok. 98–109) legkorábban az obi-ugor egység megszűnté után jöhettek létre. A nyugati osztják nyelvjárásokban csak a szóképzésben és néhány adverbiumban található váltakozás, míg a keleti nyelvjárásokból jól ismert és ott nagyon általános paradigmaticus magánhangzó-váltakozásnak nyugaton nyoma sincs (OstjVok. 42–3). Ha tehát az ősosztják magánhangzó-váltakozásokról kívánunk valamit megtudni, össze kell gyűjtenünk azokat a bázisokat és derivátumokat, amelyek váltakozásos formát mutatnak mind a keleti, mind a nyugati csoportban, illetve azokat is, amelyek csak a nyugati nyelvjárásokból vannak adatolva, hiszen a váltakozásokat csak közvetlenül észlelő nyelvjárásoknak ezen tőváltozatai az ősosztják — vagy az annak közvet-

³ STEINITZ (CIFU 55, FgrVok.² 145, 152) a m. *hal* ~ *holt*, *vala* ~ *volt*, *alszik* ~ *olt* és obi-ugor megfelelőik alapján az obi-ugoron túra kívánta visszavezetni e váltakozást, sőt a finn *palaa* ~ *polttaa* és *kuolla* ~ *kalma* (ez utóbbi STEINITZ egyeztetése) alapján a fgr. alapnyelvre is igazolni vélte (FgrVok.² 152–4). E három magyar szópárt illetően megnyugtatónak találom BÁRCZI GÉZA magyarázatát (Htört.² 56), hogy t. i. az *lt* mássalhangzó-kapcsolat erős labializáló hatása eredményezte az *a > o* változást. A finn *palaa* ~ *polttaa* viszonyát illetően I. E. ITKONEN: FUF 29:283, COLLINDER, CompGr. 152 és vö. BÁRCZI, i. h. STEINITZnek a *kuolla* 'sterben' ~ *kalma* 'kuolleen, ruumiin haju; hautausmaan haltija stb.' (SKES) tudtommal eddig visszhang nélkül maradt etimológiájával kapcsolatban az egyedülálló magánhangzó-megfelelésen túlmenően az az ellenvetésem, hogy ismereteim szerint a finn *ma/mä* képző nomen acti jelentésű főnevek képzésére szolgál, ez pedig a fenti szópár viszonyáról aligha mondható el.

len felbomlása utáni, de elvileg még ugyancsak ősosztják — állapot emlékeit jelentik számunkra. Ebben nagy segítségemre volt GERHARD GANSCHOW Die Verbalbildung im Ostjakischen (Wiesbaden, 1965 = Verbbild.) és GERT SAUER Die Nominalbildung im Ostjakischen (Berlin, 1967 = Nombild.) c. munkája.

2. Célszerűnek látszik az anyagot a képzés jellege szerint csoportosítva közölni (az alapszó jelentése mellett a képzettét csak szükség esetén adom meg):

a) Verbum → Verbum

1. VVj. Trj. Ko. *kit-*, Ni. Kaz. *kīt-* 'schicken' ~ Trj. *kātəγ-*, Ko. *kātə-*, Ni. *katj-*, Kaz. *katj-* (KT 458, PD 263, 772),

2. VVj. *kül-*, Trj. *kiA-*, Ni. *kūt-*, Kaz. *kiA-* 'aufstehen' ~ VVj. *köləγ-*, Trj. *keəγ-*, Ni. *katj-*, Kaz. *kaA-* (KT 460, 465–6),

3. VVj. Trj. *kūt-*, (~) Kaz. *xās-* 'bleiben' ~ Trj. *kātəγ-*, Kaz. *xoš-* (KT 347), vö. még 14.,

4. Vj. *käri-*, Trj. *käri-*, DN *kärəj-*, Ni. *karj-*, Kaz. *karj-*, O *käri-* 'sich wenden' ~ VVj. Trj. *kirəγtə-*, DN Ni. Kaz. O *kerət-* (KT 422),

5. Vj. *päli-* 'tauschen', VVj. *pälitə-*, Trj. *pälitə-* ua. ~ VVj. Trj. J *piləγtə-*, O *pilat-* (KT 699–700, PD 1704),

6. VVj. *mäni-*, Trj. *mäni-*, DN *mänəj-*, Ni. *manj-*, Kaz. *manj(j)-*, O *mäni-* 'sich biegen', VVj. *mänitə-*, Trj. *mänitə-*, Kaz. *manit-*, O *mänit-* 'biegen' ~ VVj. Trj. *miəγtə-*, DN Ni. *menət-*, O *minət-* (KT 523–5), l. még „d) 1.”, de vö. GANSCHOW, Verbbild. 74,

7. VVj. *mas-*, Trj. *mäs-*, DN *mos-*, Ni. Kaz. *məs-*, O *mas-* 'nötig sein' ~ VVj. Trj. DN Ni. *mustə-*, Kaz. *məstə-*, O *mostə-* (KT 545, 546–7),

8. VVj. *pat-*, Trj. *pät-*, DN *pot-*, Ni. Kaz. *pət-*, O *pat-* 'frieren' ~ Ni. *əuttə-*, Kaz. *pəttə-*, O *pəttə-* (KT 769–71),

9. (V *länkit-*.) Vj. *länkit-* ~ *länkət-*, Trj. J *länkitə-* ~ *länkətə-*, DN *lanxət-*, Kaz. *länkit-*, O *lanxət-* ~ *lenkət* 'spalten' (KT 479–80, PD 1003),

10. V *lel-*, Trj. J *lälA-*, DN Ni. *tet-*, O *lel-* 'sich setzen' ~ V *lilt-*, Trj. J *lät-*, DN Ni. *tettə-*, O *lett-* (KT 1110, PD 2493),

11. Vj. Trj. *nir-*, DN Ni. Kaz. O *ner-* 'spielen (ein Musikinstrument)' ~ Trj. *närəksə-*, DN *närəs-*, (Ni. *nerəs-* !,) Kaz. *narəs-*, O *närəs-* (KT 593–4),

12. VVj. O *art-* stb. 'teilen' ~ O *irət-* (KT 243),

13. V *li-*, Vj. *i-*, Trj. J *li-*, DN Ni. *te-*, Kaz. *le-*, O *li-* 'essen' ~ V *läwət-*, Vj. *jäwət-*, Trj. J *läpət-*, DN *täpət-*, Ni. *tapət-*, Kaz. *lapət-*, O *läpət-* (KT 1098–9, PD 2426, 2498),

[14. Vj. *käj-*, Trj. *kij-*, DN *xäj-*, Ni. *xij-*, Kaz. O *xäj-* 'zurücklassen' — VVj. Trj. *kūt-*, DN *xet-*, Ni. *xīs-*, Kaz. *xās-*, O *xīs-* 'bleiben' (KT 1098–9, PD 2426, 2498), l. még a 3. példát!].

b) Verbum → Nomen

1. VVj. *jant-*, Trj. *jánt-*, J *jont-* [= á, l. OstjVok. 37, 76 jegyzet], DN *jont-*, Ni. Kaz. *jont-*, O *jant-* 'nähen' ~ VVj. *jintəw*, Trj. J *jintəp*, DN *jəntəp*, Ni. Kaz. *jintəp*, O *jintəp* (KT 175, PD 316, 354),

2. VVj. *kañt-*, Trj. *kánt-*, Kaz. *xošs-*, O *xošs-* 'krank sein' ~ VVj. *kij-wəs*, Kaz. *xinwəš* (KT 320, 322–3),

3. VVj. *ät-*, Trj. DN *ät-*, 'härten', Kaz. *attə-*, O *ättə-*, Ni. *attəptə-* ~ Ni. Kaz. *etəp*, O *itəp* (KT 104, 106), V *itwän* (Očerki 134),

4. VVj. *wiñ-*, Trj. Ko. *wiñk-* 'hängen bleiben' ~ (V *wiñkäli*, Vj. *wiñkäli*,

Trj. *wiŋ^{li}*) DN *wāŋklə*, Ko. *wāŋklə*, Ni. *wāŋkalə*, Vj. *wāŋ^wwā*, Trj. *wāŋkəp*, Ko. *wāŋkəm*, Ni. Kaz. *wāŋkəm*, O *wāŋkəm* (KT 220—22, PD 2949—50, 3016),

5. VVj. Trj. *um-*, Kaz. *üm-* 'schöpfen' ~ Trj. *ompī*, DN Ni. *umpə*, Kaz. *ompī*, O *ompī* (KT 50).

c) Nomen → Nomen

1. Ko. Kr. *xopəl* 'Vertiefung' ~ VVj. *kīwəl*, Trj. *kīpəλ*, Ko. Kr. *xepəl*, Ni. Kaz. *xīpəl* ~ Vj. *kāwəl*, Trj. *kāpəl* DN *xāpət*, Ni. Kaz. *xōpəl* (KT 324—5, PD 464, 511),

2. VVj. *kāt*, Trj. J *kāt*, DN *kēt*, Ko. *kāt*, Ni. Kaz. *kāt*, O *kāt* 'zwei' ~ VVj. *kitməy*, Trj. J DN Ko. *kimət*, Ni. Kaz. *kīmət*, O *kimət* 'der zweite' (KT 370—1, PD 596).

d) Nomen → Verbum

1. VVj. Trj. *miŋ*, Kaz. *mena* 'Krümmung, Biegung' ~ VVj. *māni-*, Trj. *māni-*, DN *mānəj-*, Ni. *manīj-*, Kaz. *manī(j)-*, O *māni-* (KT 523—5), vö. még „a) 6.”,

2. VVj. *lil*, Trj. J *ΔiA*, DN Ko. *tit*, Ni. *tīt*, Kaz. *ΔiA*, O *lil* 'Atem' ~ VVj. *lält-*, Trj. *Δāt-*, DN Ko. *tāttə-*, Ni. *tat-*, Kaz. *Δāt-*, O *läl-*; Vj. *läləm-*, Trj. J *ΔāΔəm-*, DN Ko. *tātəm-*, Ni. *tātəm-*, Kaz. *ΔāΔəm-*, O *läləm-* (KT 1105—6, PD 2449, 2555).

e) Nomen → Nomen

1. VVj. *uləm*, Trj. *uΔəm*, DN Ko. *otəm*, Ni. *utəm*, Kaz. *uqΔəm*, O *wuləm* 'Traum' ~ VVj. *aləm*, Trj. *āΔəm*, DN Ko. *otəm*, Ni. *otəm*, Kaz. *əΔəm*, O *aləm* 'Schlaf' (KT 126—7, PD 1562) (~ vog. TJ *ōləm*, AK *ūləm*, P *wuləm*, Szo. *ūləm* 'Traum'),

2. V *luj*, Trj. J *Δuj*, DN *tuj* (!) 'Fingerhut' ~ Vj. *jəj*, Trj. J *Δoj*, Ko. DT *tūj* (!) 'Finger', de: Ni. *tūj*, Kaz. *Δūj*, O *luj* 'Fingerhut, Finger' (KT 1039—40, PD 2694) (~ vog. T *tolā*, AK *tulə*, P Szo. *tula* 'Fingerring'),

3. VVj. Trj. J DN Ko. *tin*, Ni. Kaz. *tīn*, O *tin* 'Preis' ~ VVj. *tān*, Trj. J DN Ko. *tān*, Ni. Kaz. *tan* (KT 1002—3, PD 2414, 2548) (~ vog. T *tān*, AK P Szo. *tīn* 'Preis'),

4. VVj. Trj. Kr. *kir*, Ni. Kaz. O *ker* 'Schneekruste' ~ VVj. *kār*, Trj. DN *kār*, Ni. Kaz. *kar* 'Rinde', Trj. *kārtəy* 'Eiskruste'; DN Kr. *kārtəm* 'Schneekruste' (KT 415—6, 418, 435, PD 759).

f) Nomen, Adverbium → Adverbium

1. VVj. Trj. J DN Ko. *num*, Ni. Kaz. *nūm*, O *num* 'das Obere, oben befindlich usw.' ~ VVj. *nəmən*, Trj. J *nomən*, DN Ko. Ni. *numən*, Kaz. *noəmən*, O *nomən* 'oben' (KT 567—8, PD 1365, 1388) (~ vog. TJ *noŋ* 'nach oben', *noməl* 'von oben', AK *nox*, *noŋxə*, *noməl*, P *nuŋk*, FL *noŋx*, *nūməl* (!), Szo. *nōŋx* (!), *numəl*),

2. VVj. *kūm*, (Trj. J *kem*,) DN Ko. *kim*, Ni. Kaz. *kīm*, O *kim* 'hinaus' ~ VVj. *kēmən*, Trj. J *kemən*, DN Ko. *kāmən*, Ni. Kaz. *kāmən*, O *kāmən* 'draußen' (KT 402, PD 755) (~ vog. TJ *kūn*, AK *kōān*, P *kān*, Szo. *kon* 'hinaus'),

3. Trj. *nīm*, Kaz. *nīm*, O *nīm* 'Ufer-' ~ VVj. *nāmən*, Trj. J Ko. Kr. *nāmən*, Ni. Kaz. *namən*, O *nāmən* 'am Ufer' (KT 569—70, PD 1320).

2.1. Ez tehát az ősztyják magánhangzó-váltakozásoknak viszonylag teljes adattára (ezúttal mellőztem több adatot, amelyek ugyan támogatják következtetéseimet, de értelmezésük nem kevés időt és helyet igényelne; ezeknek majd az obi-ugor történeti vokalizmust tárgyaló monográfiámban lesz helyük). Nézzük meg, milyen következtetések vonhatók le belőle:

a) A deverbális verbumképzésben:

— Ha felső nyelvválású magánhangzót tartalmazó, egyszótagú igetőhöz járult az **-əγ-* deminutív (= frekventatív-momentán) képző, az első szótagi felső nyelvválású magánhangzót kötelező jelleggel alsó nyelvválású váltotta fel már az *ő s o s z t j á k b a n* (vö. GANSCHOW, Verbbild. 20): 1. **kít- > *kätəγ-*, 2. **kül- > *köləγ-*, 3. **kij- > *kacəγ-*; a Vj. *kuləγ-*, Kaz. *xəĭĭ-*, O *xuli-* 'rinnen' (KT 382) szóban az **-əγ-* — legalábbis (ős)osztják szempontból — nem képző, hanem a tő része, valószínűleg már az obi-ugor egység korában a tőhöz tartozott (ekkor még esetleg képző is lehetett), vö. vog. T *koləwl-*, Szo. *xuliyl-* 'steigen (vom Wasser)' (WV 120) (< ősvog. **küləγ-l-*);

— ha alsó nyelvválású magánhangzót tartalmazó, egyszótagú igetőhöz járult az **-əyta-* momentán képző, az első szótagi alsó nyelvválású magánhangzót kötelező jelleggel felső nyelvválású váltotta fel már az *ő s o s z t j á k b a n* (vö. GANSCHOW: uo.): 4. **kär- > *kirəyta-*, 5. **päl- > piləyta-*, 6. **män- > *minəyta-*;

— ha alsó nyelvválású magánhangzót tartalmazó, egyszótagú igetőhöz járult a **-t-*, **-ət-*, **-tə-* momentán vagy kauzatív képző, az első szótagi alsó nyelvválású magánhangzót kötelező jelleggel felső nyelvválású váltotta fel: 7. **mas- > *mustə-*, 8. **pat- > *puttə-*, 9. **lanĕ- > *liŋĕt-*, 10. **ðel-* (< **ðäl-*) > **ðilt-*;

— egy biztos adatom van arra, hogy az **-əys-* (< *əγ+s*) összetett képző (l. GANSCHOW, i. m. 71) előtt ugyanolyan váltakozás volt az *ősosztjákban*, mint az **-əγ-* deminutív képző előtt: 11. **nir- > *närəys-*.

Az alábbi három esetben nem lehet semmiféle szabályszerűséget megállapítani (egyedi váltakozások, meglehet, hogy már magában az *ősosztjákban* szabálytalan képződményeknek számítottak):

— az (12.) *O art- ~ irət-* változatoknak legfeljebb az lehetne a magyarázata, hogy az *ősosztják* felbomlása után röviddel, az „előbordszikiában” egy **ar-* tő vonódott el az **art-*ből, majd ehhez **(ə)t-* képző csatlakozott: **ar > *irət-*, vö. (9.) **lanĕ- > *liŋĕt-* (az *O* nyelvjárásnak a nyugatin belüli helyzetére vonatkozóan vö. *OsztjVok.* 18, 52, 54—5, 56);

— a (13.) **ði- ~ *ðäpat-* egyedülálló jelenség: ha egyáltalán van rá magyarázat, a magánhangzós tövű, egyszótagú igetők szabálytalan viselkedésében kereshetnénk; STEINITZ egyébként éppen ezt az igét és vogul megfelelőjét (T *tĭ- ~ tĭj-* stb. 'essen') egy obi-ugor kori **ä ~ *i* váltakozás hordozójának tekintette (FgrVok. 52, 60, FW 3: 348, ZPh. 17:642). Ezzel kapcsolatban e dolgozat keretében csupán annyit kívánok megjegyezni, hogy az *osztjákban* az **i ~ *ä* váltakozás a *derivációban*, míg a vogulban a *k o n j u g á c i ó b a n* jelentkezik (az **ä* az imperativusban, az **i* egyébűtt, sőt van rövid is: (STEIN.) **ä, *i*, l. *WogVok.* 316, 321, 323). Kétségesse teszi az *osztják* és a vogul váltakozás történeti azonosítását, hogy más-más kategóriában jelentkezik a két nyelvben. Eddigi vizsgálataim arra mutatnak, hogy a magánhangzós tőalternánssal is rendelkező, egyszótagú vogul igékben jelentkező paradigmatis magánhangzó-váltakozásnak belső, ősvogul okai vannak; ennek kifejése voltaképpen témámtól azonban nagyon eltérítene, ezért azt más alkalomra kell halasztanom;

— a (14.) **kij- ~ *kāj- > *kič- ~ *káč-* váltakozásról csak azt lehet mondani, hogy biztosan *ősosztják*, de egyedi.

b) A deverbális nomenképzésben:

— **a ~ *i, *ä ~ *i*: 1. **jant- > *jəntəp*, 2. **kanč- > kiŋwas*, 3. *üt- > *itəp*;

— a (4.) *wiŋk-* 'hängen bleiben' és származékainak magánhangzó-megfeleléseit elég zavarosnak találom: a V *wiŋkäli*, Vj. *wiŋkäli*, Trj. *wiŋ'li*, DN *wänklä*, Ni. *wänkalä*, csoportot **wänkäli* (< *wänk-* + *-äli*) óosztják formából minden nehézség nélkül levezethetőnek tartom (de vö. SAUER, Nombild. 131, 133, 138), amelynek keleti óosztják folytatójában az első és a második szótag disszimilációjaként (vö. alább) az első szótagban szabályosan **ä* > **i* fejlődés következett be. A Vj. *wän'wä*, Trj. *wänkəp* (< **wänkəp*, de vö. SAUER, i. m. 62—3, 68), a Ko. O *wänkəm*, Ni. Kaz. *wänkəm* (< **wänkəm*, vö. SAUER, i. m. 26—7) ugyancsak **wänk-* tő feltevését teszi szükségessé, amint erre SAUER is utal (i. h.). A súlyos problémát itt az jelenti, hogy **wänk-* helyett *wiŋk-* igetövet találunk mind a keleti, mind pedig a nyugatihoz tartozó déli nyelvjárás csoportban. Mivel a deverbális nomenképzésben ismereteim szerint nincs „felső nyelvállású magánhangzó ~ alsó nyelvállású magánhangzó” váltakozás (az 5. Trj. *um-* ~ *ompi-* val kapcsolatban l. a következő bekezdést), az óosztj. **wiŋk-* igetövet egy olyan **wänk-* tőből vélem származtathatónak (esetleg **wänk-* ~ **wiŋk-* váltakozás feltevésével), amely az eredeti hangszínt — ehhez vö. vog. T *wänkər*, Szo. *wänkrip* 'Haken' (WV 17) — csak származékaiban őrzi;

— az 5. **um-* > **ompi* viszonya éppolyan szabálytalan, mint az előző; a vogul megfelelők határozottan felső nyelvállású (ösvog.) magánhangzóra utalnak: Szo. *üm-* 'schöpfen', AK *ūmp*, Szo. *ūmpi* 'ковшик' (DEWO 97). A származék **ɔ-* ja talán azzal magyarázható, hogy a Trj. J *ompi*, Sav. *umpə* 'Nistloch der Wasservogel' (KT 50, PD 1548) óosztj. **ompi* előzményének analógiás hatására: **u* > **ɔ*.

c) A denominális névszóképzésben:

— az 1. **kapəl* > **kipəl* > *käpəl* **-əl*, **-əl* eleme képző (SAUER, Nombild. 7, 129), vö. még Mj. *kīpatlā* ~ Trj. *kāpətłä* 'Lappen mit Fächern' (KT 324). Még ellentmondásosabb a kép a vogul megfelelő ismeretében: KK *kāpəl*: *jiwk.* 'Höhle, Winkel unter dem Baum' ~ AK *xōpələn*, KK *kōpələn*: *jēkər.k.*, *jēkər.k.* 'in die Höhlung eines Wurzelstockes' (MSFOu. 109:280, 281, 114:250, 500) (< ösvog. **kāpəl*). Ennek alapján biztos, hogy már az obi-ugor alapnyelvben **-əl* elem volt a szóban. Az óosztjákban valószínűleg elvonással egy **kap* tő jött létre (emellett szólnak a Szur. *kāpətłä*, *kīpətłä* származékok), majd az affektív jellegű (vö. SAUER, i. m. 127) *l* elemű képző az óosztjákban nagy mértékű magánhangzó-váltakozást váltott ki;

— az óosztjákban — SAUERral (i. m. 226) ellentétben — csak a 2. **kāt* > **ki(t)mət* számnévben volt váltakozás, a 'drei', 'sieben' sorszámnévi derivátumában csak a keleti nyelvjárásokban találunk felső nyelvállású magánhangzót, de itt sem általános érvénnyel, vö. Trj. *lāpət* > *lāpətmət*, míg a 'hunderster' itt is csak az alapvokálist mutatja (l. i. m. 37—8);

d) A denominális ige-képzésben két biztos adat igazolja az **i* ~ **ä* óosztják eredetét: **miŋ* > **mäŋi-*, **lil* > **lält-*, **läləm-*. A denominális ige-képzés e váltakozását ennek ellenére csak vonakodva ismerem el, az etimológiai anyag többi része ugyanis azt sugallja, hogy szófajváltást eredményező képzéskor csak a deverbális névszóképzésben (de persze ott sem minden képző előtt!) volt (ill. van a keleti osztjákban) magánhangzó-váltakozás. Ezért hát a „d” pontot csak provizórikus jelleggel közlöm, mintegy a teljesség kedvéért.

e) Négy olyan, egymással kétségtelenül összetartozó, az óosztjából származó szópárunk van, amelyek hangalakjukat tekintve csak alsó és felső nyelvállású magánhangzójukban különböznek egymástól: **uləm* ~ **aləm*,

*θuj ~ *θoj, *tin ~ *tän *kir ~ *kär (érdemes megjegyezni, hogy mindegyik vogul megfelelője ősvogul felső nyelvállású magánhangzóra utal!).

f) Az utolsó csoportban az alapszók felső, a származékok pedig alsó nyelvállású magánhangzót tartalmaznak, a vogul megfelelők — már amelyeknek van — ismét felső nyelvállású ősvogul magánhangzóról áruklodnak.

2.2. Minden egyéb derivátumban, ahol magánhangzó-váltakozással kell számolni, csak a keleti nyelvjárásokban — de ott sem kivételtelenül! — találunk váltakozásos formákat, mint pl. az *-əmt(ə)*-, momentán-kauzatív képző előtt (1. GANSCHOW, Verbbild. 20, 80):

Trj. *äää*-, Ni. *tət*-, Kaz. *äää*-'stehen' $\gtrsim$ Trj. *Äuäəmt*-, Ni. *tətəmt*-, Kaz. *Äuäəmt*- (KT 1120),

VVj. *täkən*-, Trj. *täkən*-, Ni. Kaz. *šakən*-'ersticken' $\sim$ VVj. Trj. *tiyəmt*-, Ni. *šakəmt*- (KT 993—4),

V *mält*-, Trj. J *mält*-'betasten' $\sim$ V *miləmt*-, Trj. J *miləmt*-, Ko. *mätəmt*- (KT 458, PD 1185),

Trj. *neyər*-, DN *nəwər*-'springen' $\gtrsim$ DN *nəwərəmt*- (KT 565), vö. továbbá:

VVj. *wänt*-, Trj. J *wänt*-, DN Ko. *wönt*-, Ni. *wəs*-, Kaz. *wəns*-'Beeren pflücken' $\gtrsim$ Vart. *wiñtəp*, Trj. J *wüñtəp*, DN Ko. *wöntəp*, Ni. Kaz. *wənsəp* (KT 232, PD 3062—3),

VVj. *lən̄k*-, Trj. *lən̄k*-, Ni. Kaz. *lan̄*-, O *län̄*-'bedecken' $\gtrsim$ V *lün̄wə*, Vj. *lün̄wä*, Trj. *lün̄kəp*, Ni. Kaz. *lan̄kəp*, O *län̄kəp* (KT 480—1).

2.3. Sajnos nem tudok választ adni arra a kérdésre, hogy a fenti szócsaládokban a keleti osztjákban miért jelentkezik a váltóhang az **-əmt(ə)*- és **-əp* képző előtt, miért éppen ezek előtt jelentkezik, míg sok egyéb képző előtt nem. Persze nem midig ilyen megfoghatatlan a váltakozások oka: ha a alapigében alsó nyelvállású magánhangzó van, és a tőhöz ugyancsak alsó nyelvállású magánhangzót tartalmazó képző járul, a származékokban már rendszerint felső nyelvállású magánhangzó van a VVj-ben (GANSCHOW, Verbbild. 19—20), míg a Szur-ban a képzett igében is az alapvokális szerepel; GANSCHOW ugyan csak két idetartozó adatot tudott közölni (i. m. 67): Trj. J *tok*-'ausschlagen' $>$ *tokantə*- (KT 941—2, PD 2769), Trj. *nok*-'picken' $>$ *nokantə*- (KT 575), de mindegyikben ősosztj. *o volt, melynek folytatója a Szur-ban középső nyelvállásúvá, *o*-vá lett (STEINITZ, OstjVok. 60), s így ezen igékben már nem érvényesült a VVj-ben itt is ható, az első és második szótag közötti, az alsó nyelvállású magánhangzókra kiterjedő disszimiláció (erre vonatkozóan l. GANSCHOW, i. m. 19—20, 21), amelynek eredete a keleti ősosztják korba nyúlik vissza; a nyugati nyelvjárásokban a második szótagi alsó nyelvállású magánhangzó előtt ugyanis sohasem találunk olyan nyomot, hogy az ősosztják első szótagi alsó nyelvállású magánhangzó nyugati folytatója részt vett volna valamilyen magánhangzó-váltakozásban (vö. GANSCHOW, i. m. 55, 66—7). Ennek alapján egészen biztos, hogy ez a típusú magánhangzó-váltakozás — vagyis az alsó nyelvállású magánhangzóknak az első és a második szótag közötti disszimilációján alapuló, felső nyelvállású magánhangzóval való váltakozása — az ősosztják egység megszűnte után jött létre. A szóképzésben jelentkező magánhangzó-váltakozást illetően csak a deverbális verbumképzésben tudunk kétségtelen szabályszerűségeket megállapítani; a (denominális és deverbális) névszóképzést megvizsgálva csak esetleges, alkalmi jellegű váltakozási viszonyokat találunk; a denominális igéképzésben két, szabályba nem foglalható példa van a váltakozásra, ezeket azonban egyelőre nem tudom teljes biztonsággal megítélni. Az összes *a* ~ *ɨ* típusú derivációk (és paradigma-

tikus) magánhangzó-váltakozás az alap- és a képzett szónak (és a szó szótári alakjának és egy bizonyos paradigmasorhoz tartozó alakjainak) a nyelvállás szerinti maximális kontraszton alapuló megkülönböztetésére szolgál (l. még „3. 1. 5.”).

3. A fenti, derivációs magánhangzó-váltakozásnak a jelentősége eltörpül a keleti osztják nyelvjárások paradigmatis magánhangzó-váltakozásaiéhoz viszonyítva. Az előbbieket ugyanis nem vagy csak alig mutatnak szabályszerűséget, míg az utóbbiakat a szabályszerűségre, az egyes paradigmasorok szerinti disztribúcióra való törekvés jellemzi. A paradigmatis magánhangzó-váltakozás mibenlétét aligha szükséges részletesen ismertetnem, hiszen STEINITZ hangtörténete (OstjVok.) és a különböző nyelvtani leírások (TEREŠKIN, Očerki, GULYA, EaOstyChr., KARJALAINEN: MSFOu. 128, PAASONEN: JSFOu. 66/2) bőséges anyaggal szemléltetve mutatják be. E morfonológiai jelenségek az a lényege, hogy az igék infinitivusi tövének, ill. a főnevek egyes számú nominativusi alakjának első szótagjában (legalábbis történetileg) az alsó nyelvállású magánhangzót tartalmazó tóalternánst a perfectumban (az időjel nélküli múlt időben), ill. az egyes számú birtokra utaló birtokos személyjeles paradigmasorban a megfelelő felső nyelvállású magánhangzót tartalmazó tóalternáns váltja fel. Csak az *a*-t tartalmazó tövek térnek el ettől némiképpen: az igék esetében ugyanis hármas: *a ~ u ~ i*, a főneveknél pedig *a ~ u* váltakozással találkozunk, aholis az *i* az imperativusban, az *u* pedig a perfectumban, ill. az említett birtokos személyjeles paradigmasorban jelentkezik (az *o ~ u*, *ä ~ i*, *õ ~ ü* alapján várható *a ~ i* helyett, de vö. „3.1.3.1.”). Ez a váltakozás — amely lényegében az igei és főnévi tóalternánsoknak paradigmasorok szerinti disztribúciója — ugyancsak nem mentes az ingadozásoktól, az alakpárhuzamoktól: megtörténik, hogy a várható, felső nyelvállású magánhangzó-jú tóalternáns helyett az illető grammatikai alakban az alsó nyelvállású „alap” magánhangzót (STEINITZ: Grundvokal) tartalmazó tóalternáns bukkan elő. Ez különösen a Vj. nyelvjárásban gyakori, másutt csak ritkán fordul elő. Például:

VVj. *alt-*, Trj. J *âat-* 'hinzufügen' ~ V *ilti*, Vj. *alti*, Trj. *istę*, J *itata* (imp) (KT 130, PD 1565),

VVj. *ält-*, Trj. J *âat-* 'tragen' ~ V *ilti*, Vj. *alti*, Trj. J *istâ* (imp) (KT 124 — 5, PD 130),

VVj. *ärę-*, Trj. J *ärę-* 'singen' ~ V *iryä*, Vj. *ärkä*, Trj. J *iryä* (imp) (KT 73, PD 97),

VVj. *wą-*, Trj. J *wą-* 'rufen' ~ V *wiyi*, Vj. *warı*, *wiyi*, Trj. J *wiya* (imp) (KT 216, PD 2883),

Vj. *sält-* 'schneiden' ~ *sälti*, *sülti* (imp) (KT 892)⁴,

VVj. *jõ-*, Trj. J *jek-* 'tanzen' ~ Vj. *jökä*, *jükä*, Trj. J *jikâ* (imp)⁵ (KT 141, PD 361),

Vj. *ką-*, Trj. *ką-* 'trattua' ~ Vj. *kąem*, Trj. *kųem* (perf) (KT 295),

⁴ Hasonló a középső nyelvállású magánhangzót tartalmazó töveknél is található: VVj. *ko-*, Trj. *kõ-* 'spannen' ~ V *kätj*, Vj. *koj*, Trj. *kõte*, *kätę* (imp) (KT 352); VVj. *to-*, Trj. *tây-*, J *tâwer-* 'zuschließen' ~ V *tâyri*, Vj. *toyrj*, *tâyri*, Trj. *tâyre*, J *tâyra* (imp) (KT 981, PD 2583).

⁵ A V *jõä*, *jökä* (imp) (KT 141, Očerki 25, 136) szabálytalan, okát a V *jõ-*, *jõ-* 'kommen' és a *jě-*, *jě-* ua. imperativusi alakjának: *jõä*, *jěä* (KT 196 — 7, MSFOu. 128: 128) erős analógiás hatásában látom.

Vj. *kaṭə-*, Trj. *kāṭə-* 'erhitzen' ~ Vj. *kaṭi*, Trj. *kāṭe* (imp) ~ Trj. *kāṭəm* (perf), vö. Trj. *kāt-* 'warm werden' ~ *kuṭi* (perf) (KT 349),

VVj. *pat-*, Trj. *pāt-* 'frieren' ~ V *puta* (!), Vj. *pata*, *pīta*, Trj. *pīta* (imp) ~ V Trj. *puti*, Vj. *patəm* (perf) (KT 769–70, PD 1885, MSFOu. 128:199, 200, Očerki 174, EaOstyChr. 194, NyK 71:45),

Vj. *jāwət-*, Trj. *āpət-* 'füttern' ~ Vj. *jāwṭā*, *iwṭā*, Trj. *āiptā* (imp) ~ Vj. *jāwṭəm*, Trj. *āiptəm* (perf) (KT 1100, MSFOu. 128:192, 194),

V *waṭ-*, Trj. *wāt-* 'fischen' ~ V Trj. *wīṭa* (imp) ~ V *waṭəm*, Trj. *wuṭəm* (perf) (KT 262), de vö.:

VVj. *lōyət-*, J *ḏewət-* 'schimpfen' ~ VVj. *lūyṭā*, J *ḏiwṭā* (imp) (OL 13, KT 1112, PD 925);

VVj. *āmp*, Trj. J *āmp* 'Hund' ~ V Trj. J *impəm*, Vj. *āmpām* (KT 48, PD 75),

VVj. *oy*, Trj. *oy*, J *ow* 'Kopf' ~ V Trj. *uyəm*, Vj. *oyam*, *uyəm*, J *uwəm* (KT 21, PD 2795),

V *an*, Trj. J *ān* 'Pfahl im Fischwehr' ~ V *anam*, Trj. J *unəm* (KT 51, PD 1545),

VVj. *ānəy*, Trj. *ānəy*, J *ānəy*, 'Schale' ~ V Trj. *inəyəm*, Vj. *ānkām*, J *inəyəm* (KT 51–2, PD 77),

VVj. *koḷək*, Trj. *koḷənk*, J *kolənk* 'Rabe' ~ J *kolənkem*, *kuḷənkəm* (KT 300, PD 559, JSFOu. 66/2:75),

V *lōy*, Trj. *lək* 'Ring' ~ V *lōkām*, Trj. *līkəm* (KT 471),

VVj. *may*, Trj. J *māy* 'Biber' ~ Trj. *muyəm*, J *māyam* (KT 502, PD 1136), J *wāy*⁶ 'Eisen, Geld' ~ *wāyam* (PD 2881),

VVj. *wānəm*, J *wānəm* 'Gesicht' ~ V J *wīnməm*, Vj. *wānmām*, *wīnməm* (KT 230, PD 2945),⁷ de vö.:

VVj. *kaləw*, Trj. J *kālap* 'Netz' ~ VVj. *kuḷwəm*, Trj. J *kuḷpəm* (KT 371–2, PD 357),

VVj. *jānk*, Trj. J *jānk* 'Nagel' ~ VVj. Trj. J *jīnkəm* (KT 158, PD 270).

3.1. A már említett dolgozatomban szóltam arról, hogy megfigyeléseim szerint a korai ősosztják birtokos személyjeles (ill. tárgyas ragozású) paradigmájában az *i/i* az egyes, míg az *a/ā* a nem egyes (tehát a kettes és többes) számú birtokra (ill. tárgyra) utaló sorokban szerepelt. Akkor azt is közöltem, hogy az osztják nyelvjárások tanúsága alapján az ősosztjákban még ugyancsak ezzel kell számolnunk, sőt, lényegében a nyugati nyelvjárások ezt az állapotot őrizték meg, s a vokalizmusát tekintve konzervatív keleti nyelvjáráscsoport a morfológiában és a morfonológiában vezetett be számottevő újításokat. Nos, az újítások lényege a keleti osztják paradigmátikus magánhangzó-váltakozási rendszer létrejötte.

3.1.1. A keleti ősosztják vokalizmus (és nyilván a konzonantizmus is) természetesen megegyezett az ősosztják rendszerrel, ennek hangtani rekonstrukciója tehát nem jelent problémát, annál kevésbé, mert a VVj. rendszer lényegében azonos az ősosztjakkal (STEINITZ, FgrVok. 64, OstjVok. 48). A mai VVj. *waṭ* 'Stadt' (KT 259), Vj. *wor* '„Schwarzwald"' (KT 71–2), VVj. *put*

⁶ J *wāy* ~ (VVj.) Trj. *wāy* (KT 209), erre a Szur-n belüli magánhangzó-megfelelési viszonyra vö. VK *wonk*, Trj. *wōnk* 'Höhle' ~ J *wonk* (~ *wunkəm*) (KT 218, PD 3035).

⁷ A V *mul* 'Leitwand...' ~ *mulam* 'meine L.' (KT 555) nyilvánvaló sajtóhiba *mulim* helyett, vö. Vj. *mul*, J *muA* ~ Vj. *mulim*, J *muAem* (uo., PD 1306).

'Kessel' (KT 761), VVj. *kör* 'Bild' (KT 331) keleti őszosztják előzményének birtokos személyjeles alakjai az alábbi képet mutatták:

decl abs num sg	decl px num sg	decl px num du	decl px num pl
<i>waŧ</i>	<i>waŧim</i>	<i>waŧalam</i>	<i>waŧlam</i>
<i>wor</i>	<i>worim</i>	<i>woralam</i>	<i>worlam</i>
<i>put</i>	<i>putim</i>	<i>putalam</i>	<i>putlam</i>
<i>kör</i>	<i>körim</i>	<i>köralam</i>	<i>körlam</i>

A sg. 2. személyű alakok az 1. személyűektől csak abban különböztek, hogy bennük *m* helyett *n* volt, tehát *waŧin stb., míg sg. 3. személyben — legalábbis még a korai keleti őszosztjában az obi-ugor és az őszosztják alapján — *əθ volt a személyre utaló elem. Mivel a nem egyes számok ennek tükörképei, nem térek ki rájuk.

3.1.2. Valószínűnek látszik, hogy az *ij/i*, ill. *a/ä* a keleti őszosztjában a számjelkategoriatól független elemmé vált. Ez tette lehetővé a keleti őszosztják fontos morfológiai módosulását, a birtokos személyjelzésben bekövetkezett horizontális magánhangzó-harmóniát (erre a jelenségre egyébként GANSCHOW-nál találunk utalást: Verbbild. 21, jegyzet, „Vokalassimilation”, ill. korábban már GÜLYA (CSIFU 149) és K. SAL (CTIFU Thesen 1:156) is említést tett róla valamilyen formában; a finnugrisztikában egyébként RÉDEI alkalmazta elsőként a horizontális magánhangzó-harmóniát mint magyarázó elvet (NyK 70:42, UAJb. 41:138, uo. bőséges irodalom található e jelenség alaposabb megismeréséhez); ennek a finnugor nyelvészeti kutatásokba való átplántálásáról és várható eredményességéről DÉCSY (UAJb. 41:205) nagyon elismerően nyilatkozott). A horizontális magánhangzó-harmónia azon főnevek egyes számú birtokra utaló birtokos személyjeles paradigmájában érvényesült, amelyeknek első szótagjában alsó vagy felső nyelvvállású magánhangzó volt, de változást idézett elő a középső nyelvvállású magánhangzót tartalmazókéban is. Állításom igazolása érdekében — legalább — három kérdést kell tisztáznom:

- volt-e oka a horizontális magánhangzó-harmónia létrejöttének?
- miért éppen, ill. miért csak a birtokos személyjelzésben (sőt, itt is csak az egyes számú birtokra vonatkozó alakokban) alakult ki?
- van-e a horizontális magánhangzó-harmónia létrehozásához közvetlen bizonyíték?

Válaszok:

a) Oka, kiindulópontja a *put* — *putim* típus lehetett, de kétségtelenül szerepe volt annak, hogy az őszosztjában az első és a második szótagi vokalizmus összefüggéseinek tanúsága szerint ritkaságszámba ment az *a* — *a* típusú magánhangzó-kombináció a két morfémából álló szóalakokban, tőmorfémákban pedig talán elő sem fordult,⁸ jóformán csak az *a/ä* lativusragos formák lehettek ilyenek. Ekkor tehát: *waŧim > *waŧam*. Az is magyarázatra szorul, hogy mi indokolta a *worim* > *woram*, *körim* > *köram* kombináció-változást, amikor mind az *o*, mind az *ö* középső nyelvvállásúak. Az *a-i* > *a-a* mintájára azért *o-i* > *o-a*, mert az *o-a* típusú magánhangzó-kombináció ugyancsak ritka volt az őszosztjában (az általam ismert esetek száma nem éri

⁸ Érdekességként megemlítem, hogy a vogul és az osztják együttes vallomása alapján az obi-ugor alapnyelvben az egymorfémás szavak nem ismerték az *u-a*, *i-a*, *i-ä* kombinációt.

el a tízet), továbbá a középső nyelvválású ősosztják magánhangzók fejlődése szoros kapcsolatban áll az alsó nyelvválásúakéval (az ősosztják felbomlása utáni időszakban a labiálisokat illetően vö. STEINITZ, OstjVok. 96), ami arra mutat, hogy a középső nyelvválású magánhangzók — legalábbis az osztjákban — az alsó nyelvválásúakhoz közelebb álltak, mint a felső nyelvválásúakhoz. Az $\delta - i > \delta - a$ változást az δ hosszú párjának, az o -nak a kombináció-módosulása indokolta.

b) Feltűnő, hogy csak a birtokos személyjelzésben hatott a horizontális magánhangzó-harmóniára való törekvés, míg a tárgyias igeragozásban nem, holott annak tárgyjelei és személyragjai megegyeztek a birtok- és személyjelekkel. Ennek az a magyarázata, hogy az alanyi igeragozásban em stb., a tárgyiasban pedig im/im stb. (továbbá yalam/yalam , laml/lam stb.) komplexum állt, aholis az alanyi igeragozású igealakok (kivéve persze a 3. személyt) a nekik megfelelő, egyes számú tárgyra vonatkozó tárgyias ragozású alakoktól kizárólag a személyre utaló m stb. morféma előtt jelentkező a , ill. i/i elemben különböztek. Ez annyit jelent, hogy a tárgyias igeragozásban a nem egyes számokban az $a/\ddot{a}$ mellett megjelenő yal , l számjelek az $i/i - a/\ddot{a}$ eredeti disztribúcióját elhomályosították ugyan (vagy fordítva: azért jelenhetett meg a yal , l , mert az $i/i - a/\ddot{a}$ funkciója elhomályosult, ez most lényegtelen), de az igei paradigma egészét tekintve a hármas $\text{em} \leftrightarrow \text{im/im} \leftrightarrow \text{am/lam}$ oppozíció megakadályozta e rendszernek a horizontális harmónia által történő megbomlását. Ezzel szemben a birtokos személyjelzésben azért érvényesülhetett, mert az a előhangzós személyjelek a főneveknek csak egy töredékéhez, a rokonságnevekhez járultak, s így a — voltaképpen csak — kettős $\text{im/im} \leftrightarrow \text{am/lam}$ oppozíció, amely különben ugyancsak az eredeti állapot megőrzésének irányába hathatott volna, gyengébbnek bizonyult, mint az új, a horizontális harmóniát elősegítő tendencia. A szóképzésben ugyancsak nem érvényesült e tendencia, mivel ott az i/i nem funkciótlan elem volt (l. GANSCHOW, Verbbild. 27, 50, SAUER, Nombild. 118—25⁹), s ez a tény már önmagában kizárta a második szótagi $i > a$ típusú változást ($a > i$ típusú változás pedig egyáltalán nem is volt!), függetlenül attól, hogy a képzésben található $a/\ddot{a}$ elemnek volt-e még valami funkciója, vagy nem. A $\text{watim} > \text{watam}$ (+ wat-yalam , watlam) kombináció-változás vajon nem akkor lett volna következetes, ha a putim , putyalam , putlam sort putim , putyelim , putlim váltotta volna fel? Talán igen, de a $\text{putyalam} > \text{putyelim}$ eleve kizárandó a további vizsgálatból, mert a horizontális harmónia csak az első és a második szótag közötti viszonyokra hatott. A $\text{putlam} > \text{putlim}$ ellen pedig az hozható fel, hogy a horizontális harmónia létrejöttének, illetőleg érvényesülésének feltétele volt az is, hogy a két egymást követő szótag két egymást követő morfémához tartozzék.

c) A keleti osztják horizontális magánhangzó-harmónia kétségbevonhatatlan bizonyítékai, hogy a putim típus nem ment át putam típusba az i/i , $a/\ddot{a}$ eredeti funkciójának elhomályosulása ellenére sem, illetőleg hogy a magánhangzó-váltakozásos ($\text{wat} \sim \text{wut}$) típus mellett — nyelvjárásonként eltérő mértékben ugyan — a watam típus sem szokatlan.

3.1.3. Ezt követően egy újabb, a horizontális magánhangzó-harmóniát részben keresztező, az első és a második szótagi magánhangzó-viszonyt érintő

⁹ A SAUER által (Nombild. 125—6) „ $*-i/*-i$ ($*-a/*-\ddot{a}$)”-ként számontartott esetek nem tartoznak ide, bennük talán egy sajátos tőalternáció tükröződik. Erről most nem érdemes többet mondani, mivel nem függ szorosan össze ennek a dolgotnak a témájával.

tendencia hatott, mégpedig a magánhangzó-disszimiláció, amely azonban csak az alsó nyelvállású magánhangzók közti viszonyban jutott meglehetősen következetességgel érvényre. Ez főleg a keleti ősztyják deverbális verbumképzésben éreztette hatását (l. „2.3.”), továbbá az alanyi ragozású imperatívusi igealakokban, ahol az *a/ä* imperatívusjel a tematikus igék imperatívusából — amely tulajdonképpen a pusztá tematikus tövel azonos (*käla-*, *kol-* : *käla*) — analógiásan került át. A deverbális igeképzésben a képzőben (tehát a második szótagban) levő *a/ä* előtt az első szótagi alsó nyelvállású magánhangzót a neki megfelelő felső nyelvállású váltja fel: $\text{ɔ} > u$, $\text{ä} > i$, $\text{ɔ} > ü$. Első szótagi *a* esetében azonban a szabályosnak látszó $a > i$ mellett van $a > u$ is, de nem találtam semmi támpontot arra vonatkozóan, hogy melyik mikor a „szabályos”. Az imperatívusi *a/ä* végződése előtt szabályosan $a > i$, $\text{ɔ} > u$, $\text{ä} > i$, $\text{ɔ} > ü$. De itt sürgősen meg is kell állnunk egy pillanatra, mert a fonémarendszer egészét tekintve az $a > i$ valóban szabályosnak látszik, de akkor vajon a V *wat-*, Trj. *wät-* 'fischen' ige perfectumában: V *wutəm, Trj. *wutəm* (vö. még V Trj. *wita* imp; KT 262) jelentkező tőalternánst, ill. a V *wat* 'Stadt' ~ *wutuy* 'unsere St.' (KT 259) *u*-s tőalternánst szabálytalannak kell-e tekintenünk? Ehhez még érdemes megjegyezni, hogy megfigyeléseim szerint a derivációban jelentkező $a \sim i$ változás *i* tagját tartalmazó származékok gyakran affektív jellegűek (szemben az *u*-s származékokkal). E probléma eldöntése végett egy kis kitérőt kell tennünk.

3.1.3.1. Egy olyan magánhangzó-rendszerben, mint VVj. (= ősz-, keleti ősz-) osztják, a felső nyelvállású illabiális veláris magánhangzó a megfelelő labiálishoz viszonyítva a korreláció jelölt („markiert”) tagja (vö. WOLFGANG ULLRICH WÜRZEL, Studien zur deutschen Lautstruktur. Studia Grammatica 8. Berlin, 1970. 150—1 [hivatkozással CHOMSKY-HALLE, The Sound Pattern of English c. művére]). A WÜRZEL által a német magánhangzó-rendszer jellemzésére alkalmazott sémának megfelelően (i. h.) az osztják hosszú magánhangzók az alábbiak szerint jellemezhetők:

	<i>a</i>	<i>ɨ</i>	<i>ɔ</i>	<i>o</i>	<i>u</i>	<i>ä</i>	<i>e</i>	<i>i</i>	<i>ɔ̄</i>	<i>ȫ</i>	<i>ǖ</i>
Felső	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-	+
Alsó	+	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-
Hátsó	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
Kerek	-	-	+	+	+	-	-	-	+	+	+

Ennek alapján az egyes fonémáknak a rendszeren belüli „markiert” volta:

	<i>a</i>	<i>ɨ</i>	<i>ɔ</i>	<i>o</i>	<i>u</i>	<i>ä</i>	<i>e</i>	<i>i</i>	<i>ɔ̄</i>	<i>ȫ</i>	<i>ǖ</i>
Felső				m			m			m	
Alsó			m			m			m		
Hátsó		+		+	+	m	-	-	m	-	-
Kerek		m	m						m	m	m
Az egyes fonémák meghatározásához szükséges jegyek száma	0	2	2	2	1	2	2	1	3	3	2

Ebből az tűnik ki, hogy az $\text{ɔ} \sim u$, $\text{ä} \sim i$, $\text{õ} \sim \ddot{u}$ váltakozásokban az alapvokális jellemzéséhez eggyel több jegy szükséges, mint a váltóhangéhoz. Az $a \sim u$ esetében viszont éppen fordított a helyzet, sőt az $a \sim i$ -nél még rosszabb az arány.

3.1.3.2. E kis kitérőnek csak az volt a célja, hogy bebizonyítsam az $a \sim i$ váltakozásnak a többihez viszonyított eltérő jellegét. Éppen ez a speciális vonása tette alkalmassá arra, hogy az első szótagjukban a -t tartalmazó ige-tövek imperativusi tóalternánsában i váltóhang jelentkezzék, lévén az imperativus parancs jellegénél fogva érzelmileg többé-kevésbé motivált. Egyébként $\text{ɔ} \sim i$, $\text{õ} \sim i$ magánhangzó-váltakozás nem lehetséges, mert labiális alapvokálisnak csak labiális váltóhangja lehet, továbbá ellene szólna az is, hogy a jellemzéshez szükséges jegyek számszerűsége sem mutatna semmi szabályszerűséget, ellentmondásos volna a tényleges, a fennálló váltakozásokhoz viszonyítva. Van a fenti kitérőnek még egy további tanulsága is, t. i. az, hogy az $a \sim u$ váltakozás sem ítélnélhető meg olyan egyértelműen, mint a többi, de ez már az illető magánhangzóknak a rendszerben való bemutatásából is kiderül:

i	u	i	$\ddot{u}$
	o	e	$\ddot{o}$
a	ɔ	ä	õ

Az $a \sim i$, $a \sim u$ váltakozásokról tehát azt mondhatjuk, hogy az $a \sim i$ a látszat ellenére a „kevésbé szabályos”, de az $a \sim u$ sem úgy szabályos, mint az $\text{ɔ} \sim u$ vagy az $\text{ä} \sim i$ (a váltakozások e rendszeréről másképp, tévesen: STEINITZ, OstjVok. 104–5).

3.1.3.3. Az osztják nyelvjárások hangsúlyviszonyainak tanulmányozása alapján¹⁰ nagyon valószínűnek tartom, hogy az imperativusi $a/\text{ä}$ végződésre esett a főhangsúly, s ez is elősegítette a hangsúlytalanná vált első szótagban a kisebb intenzitású, sőt fonetikailag rövidebb, felső nyelvállású magánhangzók (ehhez vö. ROMAN JAKOBSON, Selected Writings 1:552) megjelenését.

¹⁰ Az osztják nyelvjárások hangsúlyviszonyairól szóló rövidke leírások és megjegyzések alapján az alábbiak szerint vélem rekonstruálhatónak az ősosztják (és keleti ősosztják) hangsúlyozási rendszert:

A kétszótagú szavakban a hangsúly v a g y az első, v a g y a második szótagra esett, attól függően, hogy melyik szótag volt a „nehezebb”:

1. a hosszú magánhangzót tartalmazó szótag nehezebb, mint a rövid magánhangzót tartalmazó,

2. ha mindkét szótagban azonos kvantitású magánhangzó van, a nyílt szótag a nehezebb,

3. ha a két szótag egyező mértékben nehéz, ill. könnyű, (tehát mindkettőben vagy hosszú, vagy rövid magánhangzó van, s mindkét szótag vagy zárt, vagy nyílt), az első szótag számít nehezebbnek, az a hangsúly-hordozó.

A három- vagy több szótagú szavakban a hangsúly ingadozott az első és a második szótag között, ha a második szótag egyenlő nehézségű volt az első szótaggal, vagy annál nehezebb volt. Az osztják nyelvjárások hangsúlyának meglehetősen mobilis voltára többször is utaltak (PAASONEN: JSFOu. 21/5:14–5, KARJALAINEN, OL 269, STEINITZ, OVE 1:35–6, 210, OstjChr.² 47, LEWY: MSFOu. 125:286–7). Az ősosztják hangsúly mobilis volta elősegíthette egyrészt az esetenkénti morfológiai hangsúlyozást, ill. hogy másrészt néhány nyelvjárásban — Szur., Ni. (KÁLMÁN: NyK 62:339), Muzsi (RADANOVICS, ÉOszjtj Nyt. 12), Kaz. (RÉDEI, Kazym-Dialekt 14), O — az első szótagon szilárdult meg a hangsúly (ezzel kapcsolatban vö. FÓNAGY, A hangsúlyról [NytudÉrt. 18.] 73). — Hasonló hangsúlyozási szabályokat találunk némely zürjén és cseremiszi nyelvjárásban: LYTKIN Коми-язвинский диалект 33–4, E. ITKONEN, Kieli ja sen tutkimus 156.

3.1.4. A magánhangzó-disszimiláció azonban nemcsak az imperativusban hatott, hanem a *waŕam* típusú, főnévi birtokos személyjeles alakokban is, s az első szótagi alsó nyelvállású magánhangzó helyét itt is a neki megfelelő felső nyelvállású foglalta el (az *a~u*-val kapcsolatban l. a fentieket!). A birtokos személyjelzésben kialakult első szótagi magánhangzó-váltakozás azonban eleve magával hozta a második szótag — a birtokos személyjel — vokalizmusának változását: egy **wuŕam* típusú szóalaknak nem volt létjogosultsága, a magánhangzó-disszimiláció ugyanis csak keresztelte, de nem szüntette meg a horizontális magánhangzó-harmóniát; ugyanez a horizontális magánhangzó-harmónia lehetővé tette volna ugyan a *wuŕim* típusú, váltóhangot tartalmazó szóalak meghonosodását, de ezt nyilván az a körülmény zárta ki, hogy az *i* a *put—putim* típus számára volt lefoglalva, s a *waŕ ~ wuŕ-* ettől alapvetően különböző típust képviselt; mivel a keleti őszosztjákban ható hangtani tendenciák nem tették lehetővé a váltóhang mögött a második szótagban a hosszú magánhangzók — az *a, i* — jelentkezését, egyedüli lehetőségként az *ə* hang maradt meg, amely a birtokos személyjelzésben a rokonságviszonyokat jelölő főnevekkel és a 3. személyekkel kapcsolatban már használatos volt. Tehát: *waŕam ~ wuŕəm*.

3.1.5. A keleti őszosztják paradigmaticus magánhangzó-váltakozási rendszer kiteljesedését az jelentette, amikor a perfectumban (tehát az időjel nélküli múlt időben, az egykori jelen időben) is bekövetkezett az „alsó nyelvállású magánhangzó > felső nyelvállású magánhangzó” változás. Ennek azonban már nem voltak közvetlen hangtani okai, hiszen az alanyi ragozású alakokban *ə* magánhangzós volt a személyrag (sőt a sg. 3. személyben a pusztá igető állt, *ə* igei személyraggal), az egyes számú tárgyra utaló tárgyas ragozású igealakokban — az 1. és 2. személyekben — *i/i* elemű személyrag járult a tőhöz. Az *ə*-nek amúgy sem volt befolyása az első szótagi magánhangzóra, az *i/i*-t az igei paradigmában pedig megkímélte a horizontális magánhangzó-harmónia (l. „3.1.2.”). Itt egy, két irányból is érkező, erős analógias hatás eredményezte a magánhangzó-váltakozások paradigmaticus rendszerének kiegészülését:

a) tematikus igék: *kāla-l, kāla-s ~ kol*, vagyis $\check{a} + Tx \sim o + Tx (= \emptyset)$,

b) birtokos személyjelzés: [*waŕ:*] *waŕyalam, waŕlam ~ wuŕəm*, vagyis $a + Nx + Px \sim u + Nx (= \emptyset) + Px$, tehát mindkét esetben fonematikusan leírható jelmorféma (*l, s; ɣəl, l*) előtt az alapvokális állt, míg a zérómorféma (a perfectum-, ill. az egyes számú birtokjel) előtt a váltóhang. Ennek analógiájára ilyenné alakult át a *waŕ-* 'fischen' típusú igék ragozási rendszere: *waŕal* (conj ind|prs), *waŕas* (conj ind|imperf), *waŕyalam* (conj det|perf|obj du), *waŕlam* (conj det|perf|obj pl) $\sim$ *wuŕəm* (conj ind|perf), *wuŕim* (conj det|perf|obj sg) [$\sim$ *wiŕa, wiŕi* (imp)]. Az így teljessé vált keleti osztják paradigmaticus magánhangzó-váltakozásokról — a paradigmarendszer egészét tekintve — azt mondhatjuk, hogy a váltóhang azokban a paradigmasorokban jelentkezik, amelyeket a többi paradigmasorhoz viszonyítva valamilyen zérómorféma jellemez, továbbá hogy a váltakozásokban — alapvetően — a nyelvállás szerinti maximális kontraszt érvényesül (vö. „2.3.”).

3.1.5. A mai keleti osztják nyelvjárások arról tanúskodnak, hogy a paradigmaticus magánhangzó-váltakozás nagy mértékben morfológizálódott, grammatikai funkcióra tett szert, hiszen az *a/ä*-t nem tartalmazó 3. személyű birtokos személyjelek előtt, valamint a tárgyas imperativusi *i/i* előtt (ez az *i/i* a tárgyas ragozás kijelentő módú alakjaiból ismert, és az *i/i*-vel azonos tör-

ténetileg) is a váltóhangot találjuk, míg a *waʃ* típusú főnevekben az *a/ä* lativusrag előtt — mint egyáltalán az abszolút paradigmában — nem következik be a váltakozás (vö. Vj. *waʃ*, Trj. *wāʃ* 'Stadt': Vj. *waʃa*, Trj. *wāʃa* (KT 259)), itt tehát pusztán hangtani szempontból indokolatlannak kellene ítélnünk a váltakozást, ill. a váltakozás hiányát.

3.2. A történeti összefüggéseiben bemutatott keleti (ős)osztják (derivációs és paradigmatis) magánhangzó-váltakozási rendszer nem a semmiből, minden történeti előzmény nélkül született meg: a dolgozat elején felsorakoztatott osztják szócsaládok minden kétséget kizáróan arról tanúskodnak, hogy az őosztjákban voltak olyan képzések, ill. szópárok, amelyek (legalább) abban különböztek egymástól, hogy egyikükben első szótagi felső nyelvvállású magánhangzó volt, másikukban pedig alsó. Továbbá a tematikus igék magánhangzó-váltakozáson alapuló paradigmatis tőalternációja obi-ugor kori örökségként már az őosztjákban élő jelenség volt. Az őosztják megszűnte után a magánhangzó-váltakozás egymással ellentétes irányba fejlődött a keleti őosztjákban, ahol kiteljesedett, és a nyugati őosztjákban, ahol lényegében már csirájában elsorvadt.

4. A magánhangzó-váltakozások történeti okainak vizsgálatakor nem elégedhetünk meg a keleti osztják viszonyok tisztázásával, ennél jóval meszebbre kell az időben visszafelé haladnunk: lehetőleg addig, amikor az őosztják képzésben és a szópárokban kialakult az *a~i*, *i~a* típusú magánhangzó-megfelelés. Ma még erről csak nagyon keveset tudok, de a vogul-osztják etimológiai anyag ismeretében valószínűnek látszik, hogy a korai őosztjákban *i*, *u > a* nyíltabbá válási tendencia indult meg (okát, feltételeit egyelőre nem ismerem), de alighanem tartós, hosszú folyamat volt, amely voltaképpen a nyugati őosztjákban még az őosztják egység megszűnte után sem zárult le. Ezen állításomat az olyan körülményekkel látom — még ha csak feltételes jelleggel is — igazolhatónak, mint a gyakori ősvogul „felső nyelvvállású magánhangzó” ~ őosztják „alsó nyelvvállású magánhangzó” (az *uləm* ~ *aləm*-féle alakpárhuzamok felsorolásakor utaltam rá, hogy vogul megfelelőjükben felső nyelvvállású magánhangzó van; ilyenféle bizonyítékokkal tudnék még ugyan szolgálni, de ezek kiegészítése, feldolgozása még hátra van), továbbá a STEINIRZ által főleg nyugati osztják váltakozásként számontartott *a~o*, *ä~e* (a V *et*- 'herauskommen' ~ V *ätləwtə*- 'steigen' második tagja tévedés, l. DEWO 204) (OstjVok. 102–5), valamint az állítólagos *u~o* (i. m. 61, 77) váltakozáson alapuló interdiálektális (keleti) *u* ~ (nyugati) *o* megfelelés is ennek a nyíltabbá válási tendenciának a nyomait őrzi; az egyébként különösen olyankor feltűnő, ha keleti *a~u* típusú váltakozásnak nyugaton *a~o* típusú felel meg.

4.1. Az általam sorban felvázolt fejlődési stádiumok semmiképpen sem jelentenek abszolút egymásutániságot, hanem némely esetben inkább egyidejűséget, hiszen az egymással ellentétes vagy az egymást keresztező tendenciák gyakran mind a mai napig biztosították a Vj. *jäwtä* ~ *iwtä* 'ib' stb. alakváltozatok egymás mellett élését.

5. Az osztják magánhangzó-váltakozások még sok izgalmas részletkérdés — egyebek között a keleti osztják paradigmatis magánhangzó-váltakozásokban tapasztalható anomáliák — elemzését és tisztázását teszik szükségessé. Ettől azonban el kell tekintenem ez alkalommal, mivel egyrészt némely

részprobléma még megoldásra vár, másrészt pedig a fentiekben megrajzolt történeti kép aligha módosulna, és — végezetül — a dolgozat elején magam elé tűzött feladatot egyéb részletek bemutatása nélkül is sikerült megoldanom.

6. Amennyiben az osztják magánhangzó-váltakozások keletkezéséről adott fenti magyarázatom ellen lényegyet érintő kifogások nem emelhetők, immár az osztják nyelv alapján is eldöntöttnek tekintendő a finnugor vokalizmus kutatásában egy negyedszázados vita. „Magánhangzó-elméletét STEINITZ lényegében erre a váltakozásra építette, másképp szólva a szóbanforgó váltakozást a finnugor alapnyelvből származtatta, anélkül, hogy e jelenség eredetét érintette volna” (E. ITKONEN: NyK 70:355). Dolgozatom eredménye tehát a finnugor vokalizmus történetének kutatása szempontjából sem közömbös: az osztják magánhangzó-történet tanúsága szerint nem számolhatunk finnugor kori magánhangzó-váltakozásokkal. Az osztják magánhangzó-váltakozások eredetére vonatkozóan két kutató is — E. ITKONEN (FUF 29:230—1, 282—3, NyK 56:12) és W. SCHLACHTER (Indogermanische Forschungen 62:117—8) — jelentkezett alkalmi jellegű megoldási javaslattal. Mivel viszonylag teljesnek mondható osztják és obi-ugor anyag nem állt rendelkezésükre, aligha meglepő, hogy javaslatuk csupán kísérlet maradt, bár a hangsúlynak a magánhangzó-váltakozások keletkezésében betöltött esetleges szerepére vonatkozó véleményükkel lényegében egyetérthetünk. E kísérleteknek külön-külön való elemzése és cáfolata — amennyiben az általam megrajzolt történeti kép helyes — szükségtelen.¹¹

HONTI LÁSZLÓ

Über Alter und Entstehung der ostjakischen Vokalwechsel

(Vorläufige Mitteilung)

Der Verfasser ist in einem anderen Aufsatz (Obugrische morphologische Fragen und ihre lautgeschichtlichen Lehren NyK 75: 365—73) zu dem Schluß gelangt, daß es aufgrund der heutigen wogulischen und ostjakischen Dialekte vollkommen sicher ist, daß es bei den thematischen Verben der obugrischen Grundsprache einen von phonetischen Bedingungen abhängigen paradigmatischen Vokalwechsel $*o \sim *ä$ (> urwogulisch $*ā \sim *ā$, urostjakisch $*o \sim *ā$) gegeben hat. Ein weiterer gemeinsamer wogulisch-ostjakischer Wechsel läßt sich nicht feststellen, weshalb sich die auch voneinander grund-

¹¹ A kézirat lezárása után célszerűnek látom még egyszer felhívni a figyelmet dolgozatom előzetes közlemény voltára. Ez pedig három okból szükséges:

1. némely részletkérdésben a későbbiek során még módosulhatnak nézeteim, továbbá egy minden részletkérdésre ki nem terjedő cikk keretei korlátozzák az ilyen nagy, átfogó téma feldolgozásakor a bizonyítékok részletekbe menő felsorakoztatását (l. a következő pontokat!);

2. az őszosztják derivációs magánhangzó-váltakozások bizonyítására csak a legfontosabb érveket tártam az olvasó elé;

3. a keleti osztják paradigmaticus magánhangzó-váltakozások kialakulásáról adott magyarázatomban központi helyet elfoglaló, általam rekonstruált őszosztják birtokos személyjelzésből a mai osztják nyelvjárások személyjeleit dolgozatomban nem vezettem és nem is vezethettem le, lévén az maga egy meglehetősen önálló fejezete az osztják nyelvtörténetnek.

sätzlich verschiedenen wogulischen und ostjakischen paradigmatischen Vokalwechsel im Einzelleben dieser Sprachen herausgebildet haben müssen. Der Verfasser hat sich in der vorliegenden Arbeit nur die Untersuchung des historischen Hintergrunds der ostjakischen Vokalwechsellerscheinungen als Ziel gesetzt, da a) STEINITZ in seinen Veröffentlichungen über die Geschichte des obugrischen Vokalismus' als fast ausschließliches Prinzip die Hypothese der in den ostostjakischen Dialekten vorkommenden gemeinsamen paradigmatischen Vokalwechsel für die obugrische Zeit, bzw. die Rückführung der abweichenden qualitativen wogulisch—ostjakischen Vokalentsprechungen auf diese Wechsellerscheinungen anwendete und weil b) STEINITZ außerdem diesen Wechsellerscheinungen auch in der Theorie des finnisch-ugrischen Vokalismus' eine bedeutende Rolle zukommen ließ.

Die Arbeit befaßt sich nur mit dem Wechsel vom Typ $a \sim i$, also mit dem Wechsel der Vokale der unteren und oberen Zungenstellung. Der ostjakische Wortschatz bezeugt, daß es im Urostjakischen etymologisch miteinander zusammenhängende Wortpaare gab, die sich nur durch ihre Vokale der unteren oder oberen Zungenstellung (in der 1. Silbe) voneinander unterschieden, bzw. vor gewissen Verbalaffixen, wenn dies auch nur spärlich belegt ist. Die Tatsache der urostjakischen Vokalwechsellerscheinungen läßt sich jedoch ohne jeglichen Zweifel in der Derivation feststellen. Es gibt Wechsel, deren Gesetzmäßigkeit man entweder infolge ihres gelegentlichen Auftretens oder aufgrund ihrer spärlichen (einmaligen) Belegtheit nicht ermitteln konnte. Die ostostjakischen paradigmatischen Vokalwechsel haben jedoch im Westen keine Entsprechungen, es gab sie auch niemals, da sie nach dem Zerfall der urostjakischen Einheit in der urostjakischen Sprache entstanden sind:

Die mit den Numeruszeichen stehenden Elemente i/i und $a/\ddot{a}$ des Paradigmas des possessiven Personalsuffixes sowie der objektiven Verbalflexion wurden an das Urostostjakische weitervererbt. Daher war es möglich, daß in dem Paradigma des possessiven Personalsuffixes eine nach horizontaler Vokalharmonie strebende Tendenz ihren Einfluß ausüben konnte: $*put$ 'Kessel', $*putim$ 'mein Kessel', $*wač$ 'Stadt', $*wačim$ 'meine Stadt' > $*put$, $*putim$, $*wač$, $*wačam$. Die Oppositionen innerhalb des Verbalparadigmas erlaubten es jedoch nicht, daß sich die horizontale Vokalharmonie dort durchsetzte. Demzufolge verursachte die zwischen erster und zweiter Silbe bestehende, auf Vokale der unteren Zungenstellung sich erstreckende Vokaldissimilation einen Wechsel in der ersten Silbe, wodurch ein paradigmatischer Vokalwechsel entstand, der dem Prinzip des maximalen Kontrasts nach der Zungenstellung entsprach. Diese Dissimilation ist auch bei der verbalen Verbalbildung sehr deutlich, z. B. ostostj. $jant$ 'nähen' > $jintant$ ds. Bei den bereits erwähnten Formen mit possessiven Personalsuffixen änderte sich auch der Vokal der zweiten Silbe, was zum Teil der — nicht verdrängten, sondern nur in den Hintergrund gedrängten — horizontalen Vokalharmonie und zum Teil den paradigmagebundenen Vokalkombinationen zu verdanken ist: $*wačam \gtrsim *wučam$. Typen wie $*wačam$ und mit Wechsel $*wučam$ kommen auch heute in den ostostjakischen Dialekten nebeneinander vor. Bei der Imperativform der Verben dürfte außer der Vokaldissimilation auch die gelegentliche morphologische Betonung beim Zustandekommen der Alternation eine Rolle gespielt haben. Bei dem hier feststellbaren Wechsel von $a \sim i$ kann auch noch die emotionelle Motivation, die sich aus dem Befehlscharakter des Imperativs ergibt, mitgespielt haben, da dieser Wechsel, ebenso wie der von $a \sim u$, nicht problemlos ist (obwohl der letztere „regelmäßiger“ aussieht). Die Miteinbeziehung des Perfekts in den Vokalwechsel läßt sich als analoge Ergänzung charakterisieren, die durch den Einfluß des Paradigma-Vokalwechsels bei den thematischen Verben sowie den possessiven Personalsuffixen entstanden ist. Die entstandenen paradigmatischen Vokalwechsel morphologisierten sich auf besonders vollständige Weise: in den heutigen ostostjakischen Dialekten sind diese Wechsellerscheinungen vom Vokalismus der 2. Silbe als unabhängig zu betrachten, die einzelnen Stammalternanten der Verben und Substantive zeigen das Bild einer Distribution nach Paradigmenreihen und haben sich eine grammatikalische Funktion verschafft.

Soweit sich gegen die Erklärung, die der Verfasser über die ostjakischen Vokalwechsellerscheinungen vorbrachte, keine Einwände erheben lassen, die das Wesentliche berühren, kann nunmehr auch aufgrund des von W. STEINITZ als Schlüssel-sprache angesehenen Ostjakischen eine in der Erforschung des finnisch-ugrischen Vokalismus' zwischen W. STEINITZ und E. ITKONEN ein Vierteljahrhundert währende Auseinandersetzung zugunsten der Vokalismustheorie von ITKONEN als entschieden angesehen werden: nach dem Zeugnis des historischen Vokalismus' des Ostjakischen kann mit Vokalwechsellerscheinungen in finnisch-ugrischer Zeit nicht gerechnet werden.